

Q U E E S T E 24

2017 / 2

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Queeste

Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden

Journal of Medieval Literature in the Low Countries

Revue de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas

Zeitschrift für die Literatur des Mittelalters in den Niederlanden

Redactie/Editors

Frank Brandsma (Universiteit Utrecht)

Bram Caers (Universiteit Antwerpen/Koninklijke Bibliotheek Brussel)

Elisabeth de Bruijn (Universiteit Antwerpen)

Alisa van de Haar (Rijksuniversiteit Groningen)

Geert van Iersel (Fontys Lerarenopleiding Tilburg)

Kees Schepers (Universiteit Antwerpen, Ruusbroecgenootschap)

Dirk Schoenaers (University Colleges Leuven Limburg)

Redactiesecretariaat/Secretariat

Bram Caers, UA, Departement Letterkunde

Prinsstraat 13, S.D.214, B-2000 Antwerpen, België

bram.caers@uantwerpen.be

Recensiecoördinatoren/Book review coordinators

Bram Caers, UA, Departement Letterkunde

Prinsstraat 13, S.D.214, B-2000 Antwerpen, België

bram.caers@uantwerpen.be

Elisabeth de Bruijn, UA, Departement Letterkunde

Prinsstraat 13, S.D. 118, B-2000 Antwerpen, België

elisabeth.debruijn@uantwerpen.be

Redactieraad/Editorial board: Wim van Anrooij (Universiteit Leiden), Adrian Armstrong (University of London), André Bouwman (Universiteit Leiden), Herman Brinkman (Huygens ING, Den Haag), Godfried Croenen (University of Liverpool), Carla Dauven-van Knippenberg (Universiteit van Amsterdam), W.P. Gerritsen (Universiteit Leiden), Hermina Joldersma (University of Calgary), Orlanda S.H. Lie (Universiteit Utrecht), Thom Mertens (Universiteit Antwerpen), Johan Oosterman (Radboud Universiteit Nijmegen), Dieuwke van der Poel (Universiteit Utrecht), Bart Ramakers (Rijksuniversiteit Groningen), Remco Sleiderink (KU Leuven Campus Brussel), Helmut Tervooren (Universität Duisburg-Essen), Paul Wackers (Universiteit Utrecht), Geert Warnar (Universiteit Leiden), Frank Willaert (Universiteit Antwerpen)

Abonnementen

Regulier €36,-; studenten en AIO's €25,-; instellingen €48,- (telkens per jaargang, incl. verzendkosten). Abonnees buiten de Benelux wordt €7,- verzendkosten in rekening gebracht. Een jaargang telt 2 nummers en ca. 96 blz. per nummer.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

telefoon 035-6859856, telefax 035-6836557, e-mail info@verloren.

Bankrekening NL44INGB0004489940 (BIC INGBNL2A)

Nederlands
uitgeversverbond
Groep uitgevers voor
vak en wetenschap

Auteursrechten

Met uitzondering van de samenvattingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *With the exception of the summaries no part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.*

Naar aanleiding van ... / Apropos of ...

'Dattet gheen vrouwe werc en es'. Receptie van Christine de Pizan's *Cité des Dames* in Brugge omstreeks 1475

LISA DEMETS

Naar aanleiding van: S.S.H. Lie, M. Meuwese, M. Aussems and H. Joldersma, *Christine de Pizan in Bruges. Le Livre de la Cité des Dames as Het Bouc van de Stede der Vrouwen*. Hilversum: Verloren, 2015 (Middeleeuwse Studies en Bronnen, 157). 128 p., ISBN 978-90-8704-539-5, prijs: € 20,-.

Christine de Pizan moet zonder twijfel tot de meest succesvolle middeleeuwse auteurs gerekend worden. Binnen haar divers literair corpus neemt het *Livre de la Cité des Dames* een centrale positie in. Het boek werd omstreeks 1405 geschreven in reactie op een eerdere penningstrijd met betrekking tot het misogynie karakter van de populaire *Roman de la Rose* ("La Querelle du Roman de la Rose"). In *Cité des Dames* representeert De Pizan het leven en de daden van beroemde en deugdzaame vrouwen als allegorische bouwstenen voor een ideale stad: een stad exclusief bewoond door vrouwen. Daarbij is De Pizan zelf het hoofdpersoon geleid door drie allegorische vrouwen (Rede, Rechtschapenheid en Rechtvaardigheid). Het werk kende een bijzonder succes: het is overgeleverd in 28 Franstalige manuscripten en werd vertaald in het Middelnederlands en later in het Engels. De Middelnederlandse vertaling gebeurde in 1475 in opdracht van de Brugse burgemeester en edelman, Jan III de Baenst. Het bewaarde handschrift met *Het Bouc van de Stede der Vrouwen* is daar de neerslag van.

Met *Christine de Pizan in Bruges* en de ontsluiting van het Middelnederlandse manuscript Add. 20698 uit de British Library dragen de auteurs bij aan een belangrijke en boeiende passage uit de Middelnederlandse literatuurgeschiedenis. Het boek *Christine de Pizan in Bruges* bestaat uit

drie grote delen. Het eerste deel (p. 10-48) bevat de contextualisering van de codex. Dit deel werd onderverdeeld in diverse subthema's. Daarna volgen de reproducties van de rijke illustraties uit het manuscript (p. 50-91). En als laatste werd er nog een uitgave van de Middelnederlandse epiloog met een Engelse vertaling aan toegevoegd (p. 94-95). Deze Engelse vertaling maakt het manuscript toegankelijk voor een internationaal publiek. Wie een volledige diplomatische transcriptie verwachtte, wordt doorverwezen naar het online te raadplegen werk van Noor Versélewel de Witt Hamer uit 2008.¹ Daarnaast bevat het boek ook een uitgebreide bijlage met gedetailleerde codicologische informatie over het manuscript British Library, Add. 20698. Met *Christine de Pizan in Bruges* leggen de auteurs voornamelijk de nadruk op de prachtige miniaturen die het handschrift rijk is, maar eveneens op de bijzondere kenmerken van de epiloog die ons een inkijk geeft in de receptie van de *Cité des Dames* in laatmiddeleeuws Brugge.

Het eerste deel van de studie, "The Codex in Context", bevat de eigenlijke wetenschappelijke bijdrage met een korte situering in tijd en context, een codicologische analyse van het werk, een kunsthistorische analyse van de miniaturen en een analyse van de epiloog. Op verschillende vlakken schiet de contextualisering echter tekort. Het positioneren van het manuscript in de Brugse literaire, culturele of politieke context anno 1475 lijkt niet het hoofddoel van de auteurs en gebeurt bijgevolg in erg vage termen. De auteurs lijken bovendien enkele historiografische debatten uit de weg gaan. Op p. 17 krijgen we een (erg) korte uitweiding over de Brugse 'rede-

¹ Miriam Oort & Noor Versélewel de Witt Hamer (eds.), *De stede der vrouwen. Een diplomatische transcriptie van de Middelnederlandse vertaling (1475) van Christine de Pizans 'Livre de la cité des dames' (1405)*. Onuitgegeven, 2008 (geconsulteerd via http://www.dbnl.org/tekst/pisa001n-vero1_01/ op 29 september 2017).

rijkers' en hun relatie tot de opdrachtgever Jan de Baenst. Er wordt melding gemaakt van Jan de Baenst's bijdrage aan de toekenning van het jaargeld aan de bekendste Brugse rederijker, Anthonis de Roovere. Toch gaan de auteurs niet in op de bestaande hypothese, geformuleerd door Antoon Viaene en later hernomen door Johan Oosterman, dat de vertaler in kwestie wel eens Anthonis de Roovere zelf zou kunnen zijn.² Zeker omdat later in dit deel de epiloog aan een uitgebreide analyse onderworpen wordt, laten de auteurs hier de kans liggen om een duidelijke positie in te nemen. De vraag naar een directe relatie tussen de Brugse rederijkerscontext en het manuscript is bovendien erg relevant. De allegorische figuren en exemplarische vrouwen die in *De Stede der Vrouwen* aan bod komen zijn eveneens kenmerkend voor de rederijkerscultuur: denk maar aan de diverse *tableaux vivants* opgevoerd tijdens Blijde Intredes van het Bourgondisch-Habsburgse hof.³ De auteurs houden de identiteit van de vertaler echter vaag: het zou gaan om een auteur-scribent met uitgebreide kennis van het Latijn en een klerikale achtergrond.

Na de contextualisering volgt een kunsthistorische analyse van de miniaturen uit *de Stede der Vrouwen*. Deze kunsthistorische analyse is de absolute meerwaarde van dit werk. Hier weerleggen de auteurs het feit dat de miniaturen van inferieure kwaliteit zouden zijn: enkele van de meest getalenteerde boekverluchters uit Brugge waren bij de totstandkoming van het manuscript betrokken (de Meester van Margareta van York en de Meester van het Getijdenboek van Dresden). De auteurs beklemtonen bovendien het belang van de miniaturen door deze te vergelijken met gelijkaardige illustraties uit contemporaine manuscripten. Hierdoor worden de varia-

ties en de unieke accenten van de miniaturisten duidelijk zichtbaar. De auteurs geven bovendien een nieuwe (en erg plausibele) verklaring voor het feit dat vele miniaturen onafgewerkt bleven. In 1477, tijdens de opstand in Brugge na de dood van de Bourgondische hertog Karel de Stoute, bevond de voormalige Brugse burgemeester zich namelijk in een lastig parket. Als prominent figuur van het 'oude regime' moest hij verantwoording afleggen aan de opstandelingen, en werd hij samen met twee andere voormalige burgemeesters gevangen genomen en gemarteld. Na een rituele vernedering waarbij de edelman gekleed in niet veel meer dan een onderhemd aan de ambachtsmilities verscheen en zwoer nooit nog een publiek ambt in Brugge te bekleden, mocht hij mits het betalen van een enorme boete vrijuit gaan. Hij verdween hierna uit het Brugse publieke leven.

Het laatste thema behandelt de uiterst interessante epiloog van het manuscript dat uit twee hoofdstukken bestaat en niet op het Franse origineel gebaseerd is. Opvallend is dat de vertaler een misogynie toon hanteert en het auteurschap van Christine de Pizan in twijfel trekt. Zijn weigering om haar als auteur van de *Cité des Dames* te erkennen, verklaren de auteurs door een 'cultural gap between French and Flemish' (p. 43), maar dit is niet afdoende. Ook in de Franstalige versies gekopieerd en herschreven na haar dood is het auteurschap van Christine de Pizan immers problematisch.⁴ Vaak wordt ze tot een literair personage herleid en wordt haar auteurschap volledig genegeerd. De vertaler van *Stede der Vrouwen* verklaart zelf wél te geloven dat het werk door een vrouw werd geschreven, maar hij ondermijnt de Pizan's autoriteit door ietwat cynisch te stellen dat een mannelijke auteur nooit *alle die eere, fame ende die vordenesse* aan vrouwen zou toeschrijven. Daarenboven stelt de vertaler ook dat haar werk incompleet is en voegt hij er zelf nog enkele 'privileges van vrouwen' aan toe die De Pizans stellingen quasi volledig onderuit halen. Deze epiloog is bijzonder ambigu en staat ietwat in contrast tot de exemplarische functie geformuleerd in het colofon. Er wordt in het

2 Antoon Viaene, 'Anthonis De Roovere Stadsdichter Van Brugge 1466-1482', in: *Ad Harenas. Gedenkboek Van De Jubelviering Sint-Lodewijkscollege Brugge*. Brugge: De Tempel, 1960, 343-366. Johan Oosterman, 'Anthonis De Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling', in: *Jaarboek de Fonteyne* 37-38 (1995-1996), 29-104.

3 Wim Van Anrooij, *Helden van weleer: de Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997, 89-97. Samuel Mareel, *Voor vorst en stad: Rederijkersliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant (1432-1561)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.

4 Olivier Delsaux, *Manuscripts et pratiques autographes chez les écrivains français de la fin du Moyen Âge. L'exemple de Christine de Pizan*. Genève: Droz, 2013.

colofon gesuggereerd dat het voor een vrouwelijk lezerspubliek in de entourage van De Baenst werd vertaald. De auteurs hadden bijgevolg meer aandacht kunnen besteden aan een mogelijk (meervoudig) geïntendeerd publiek.

Kortom, met *Christine de Pizan in Bruges* zeten Orlanda Lie, Martine Meuwese, Mark Aussems en Hermina Joldersma een eerste stap naar de toegankelijkheid en ontsluiting van een manuscript dat nog te weinig in historisch en letterkundig onderzoek werd betrokken. Net omwille van de meertalige literaire cultuur in laatmiddeleeuws Vlaanderen verdient dit soort van teksten meer aandacht. De auteurs geven hier een goede eerste aanzet tot verder onderzoek en maken het manuscript toegankelijk voor een breed en internationaal publiek.

Adres van de auteur: Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis, Sint-Pietersnieuwstraat 35 (UFo), 9000 Gent, België. lisa.demets@ugent.be.

Een weerwoord voor Walewein

JELMAR HUGEN

Naar aanleiding van: Simon Smith, *Miradijs, Walewein & 'ic'. Twee opstellen over Die Riddere metter mouwen*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 2017/Münster: Nodus Publikationen, 2017. 84 p., ISBN 978-90-8880-033-7/978-3-89323-775-3, prijs: € 14,50.

In 2016 promoveerde Simon Smith op basis van een brede selectie aan artikelen, allen gericht op de Middelnederlandse Arturroman *Die Riddere metter mouwen* (*RRmM*) met als centrale thema de rol van de liefde. Het aantal artikelen dat de absolute kenner van deze roman hiermee aan de tekst heeft gewijd is op zijn zachtst gezegd indrukwekkend en bewonderenswaardig. Kenmerkend voor al deze artikelen is de grondigheid van de gehanteerde analyse en de brede context waarbinnen Smith de *RRmM* keer op keer plaatst. Het resultaat is dan ook vaak een opstel van stevige omvang met uitzonderlijk veel verwijzingen naar verdere literatuur. Waar deze grootte voor menig tijdschrift een breekpunt kan vormen, is dit gelukkig niet het geval geweest bij de VU-uitgeverij en Nodus Publikationen Verlag die net als in 2016 ook nu weer een nieuwe bundel van artikelen van Smiths hand uitgeven. En wederom richt de superspecialist zich op de nog steeds fascinerende *RRmM*.

In het afsluitende hoofdstuk van zijn dissertatie benoemt Smith verschillende vragen die nog verdere aandacht verdienen binnen het *Riddere*-onderzoek. Twee van deze vragen worden in Smiths nieuwe boek behandeld, namelijk allereerst de verrassend beperkte rol van de voor het Arturgenre zo belangrijke Walewein en ten tweede de mate waarin de zogenaamde 'compilatie-*RRmM*' aangepast is door de compiler van de *Lancelotcompilatie*, het omvangrijke handschrift waarbinnen de roman in zijn geheel is overgeleverd.⁵ Elke vraag wordt in een afzonderlijk opstel besproken, waarbij het eerste opstel

⁵ Zie voor deze vragen: Simon Smith, *Der minnen cracht. Opstellen over liefde in de Arturroman 'Die Riddere metter mouwen'*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 2016/Münster: Nodus Publikationen, 2016, 231-236.

met 31 pagina's en een bijlage van vier pagina's het tweede opstel van slechts vijf pagina's qua grootte overschaduw (iets wat de auteur overigens zelf ook aanwijst). Beide opstellen gaan tevens gepaard met een zeer uitgebreid notenapparaat – in het geval van het eerste opstel ruim 200 eindnoten die in totaal achttien pagina's beslaan en bovendien veelal forse lijsten verwijzingen bevatten. Hierin ligt direct zowel een sterkte als zwakte van Smiths werk: enerzijds biedt de grote hoeveelheid noten veel extra informatie en wegen naar andere studies voor geïnteresseerde lezers. Nagenoeg geen enkel detail blijft onderbelicht. Anderzijds zorgen de vele verwijzingen geregeld voor een overvloed aan citaten binnen de leestekst zelf – al dan niet in verschillende talen – wat de leesbaarheid van het opstel niet altijd ten goede komt. Het boekje als geheel wordt afgesloten met een Engelse samenvatting van beide artikelen en een uitgebreide literatuurlijst.

Het eerste opstel sluit inhoudelijk nauw aan bij eerder onderzoek van Smith naar de verschillende manieren waarop de hoofdfiguur van de roman, Miraudijs, op positieve wijze wordt neergezet, en methodologisch bij het intertekstualiteitsonderzoek dat binnen de Arturistiek veelal beoefend is door onderzoekers als Bart Besamusca, Marjolein Hogenbirk en Roel Zemel. Smiths artikel gaat in op een eerdere studie van Besamusca over de intertekstuele relatie tussen de *RRmM* en de *Roman van Walewein* [*RvW*], eveneens een oorspronkelijke Middelnederlandse Arturroman, en nuanceert het oordeel dat binnen dit werk wordt uitgesproken over de mate waarin Miraudijs als superieure ridder wordt neergezet in relatie tot Walewein.⁶ Aan de hand van een karakteranalyse van Walewein binnen de *RRmM* en een intertekstuele analyse van parallelle handelingen en passages uit de twee romans maakt Smith aannemelijk dat Miraudijs niet 'zeker de evenknie' van Walewein is, zoals Besamusca beargumenteert, maar hem in alle opzichten voorbijstreeft (p. 15).

Dit oordeel is echter slechts in beperkte mate overtuigend. Een eerste reden hiervoor heeft niet alleen betrekking op Smiths analyse, maar

op intertekstualiteitsonderzoek in het algemeen. De diepgang van Smiths vergelijkende analyse doet de vraag rijzen in hoeverre men moet verwachten dat de door Smith gesignaleerde overeenkomsten en verschillen tussen Miraudijs en Walewein ook opgemerkt werden door het middeleeuwse publiek. Smiths analyse komt immers tot stand door een grondige *close reading* waarbij de *RRmM* de *RvW* soms regel voor regel met elkaar vergeleken worden, maar deze werkwijze staat ver van de orale voordracht waarmee deze teksten doorgaans het middeleeuwse publiek bereikten. Smith concludeert aan het slot van zijn opstel: 'Kenners onder het publiek zal de intentie van de dichter niet zijn ontgaan' (p. 34). Dit is dan ook een problematische uitspraak, waarin niet alleen te weinig rekening wordt gehouden met de middeleeuwse voordrachtstraditie, maar ook te vrijelijk gespeculeerd wordt over de intenties van middeleeuwse auteurs zonder hiervoor argumenten aan te dragen – iets wat zeker voor een bewerkte tekst met een ingewikkelde productiegeschiedenis zoals de compilatie-*RRmM* meer dan noodzakelijk is.⁷

Ook de door Smith beargumenteerde tegenstelling tussen Miraudijs en Walewein roept vragen op. Is deze daadwerkelijk zo extreem als Smith suggereert? Moeten we inderdaad aannemen dat de auteur met opzet geprobeerd heeft Miraudijs af te zetten tegen Walewein, en wel met de intentie de nieuwkomer op alle facetten als superieure ridder neer te zetten? Smiths analyse van de twee onderzochte teksten is zeer grondig, maar desalniettemin zijn de conclusies die aan deze analyse verbonden worden niet altijd even overtuigend. Zo meent Smith dat uit de spaarzame vermeldingen van Walewein in de *RRmM* kan worden opgemaakt dat de ridder 'zijn beste tijd gehad heeft' en nu overschaduw wordt door een kersverse ridder als Miraudijs. Naast de opvallend kleine rol van Walewein in de roman, valt echter ook op dat Walewein zelden alleen wordt vermeld: hij is steevast in het bijzijn van andere Tafelridders (in het bijzonder Percheval). Dat op basis van zulke vermeldingen een

6 Bart Besamusca, *Walewein, Moriaen en de Ridder metter mouwen. Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans*. Hilversum: Verloren, 1993.

7 Zie voor eerder commentaar over de 'hypothetische aard van intertekstualiteitsonderzoek': Bernadette Smelik, 'At which point does intertextuality slip into speculation?', in: *Queeste* 13.1 (2006), 67-73.

negatief beeld van specifiek Walewein naar voren zou komen is dan ook in beginsel onwaarschijnlijk. De argumentatie van Smith voelt daarom enigszins gewrongen aan. Smith wijst er bijvoorbeeld op dat Walewein *en* Percheval *en* Lancelot *en* Ductalas *en* Erec allen niet door het Woud zonder Genade konden komen en gewond het bos zijn ontvlucht (v. 538–545). Hieruit maakt Smith vervolgens op dat ‘Walewein en zijn gezellen na hun smadelijke nederlaag, liever dan een poging te wagen alsnog af te rekenen met de bewoners van het Woud zonder Genade, de voorkeur geven aan hofleven en sociaal verkeer’ (p. 6). Wanneer later het hof van Artur aangevallen wordt door reuzen – iets waarvoor Miraudijs overigens verantwoordelijk is – zijn Walewein *en* Percheval niet aanwezig (v. 1398–1399). Hierop concludeert Smith: ‘Blijkbaar heeft de topridder op zijn retour (ook figuurlijk) net als Percheval geen enkele haast, zodat hij voor de tweede keer schittert door afwezigheid wanneer zijn hulp aan het hof dringend gewenst is’ (p. 6). Deze twee voorbeelden tonen mijns inziens op geen enkele wijze een duidelijk negatief beeld van Walewein, laat staan dat uitsluitend hij specifiek negatief wordt afgebeeld. Veelmeer tonen ze aan dat de wereld waarbinnen Miraudijs zijn avonturen beleeft in verband gezien moet worden met de avonturen uit eerdere Arturverhalen. Dat Walewein ‘schittert door afwezigheid’ is daarnaast iets dat zelfs in de roman op andere plekken wordt tegengesproken. Want wanneer zowel koning Arthurs hof als dat van Clarette – de geliefde van Miraudijs – belegerd wordt, neemt Walewein het op zich om Clarette bij te staan en haar te verlossen van haar belager, en is het juist Miraudijs die ‘schittert door afwezigheid’! Niets lijkt er specifiek op te wijzen dat wij Walewein in een ander licht moeten beschouwen dan het geval is in andere Arturromans, met als enige uitzondering op deze regel zijn afwezigheid als vaderfiguur aan het begin van de roman. Smith zelf heeft echter aangetoond dat deze keuze bovenal gemotiveerd is door het verlangen Clarrette als prominente inspirator neer te zetten (en hiermee tevens een intertekstueel verband met Guenevere op te roepen). Wanneer Walewein voorkomt is dat steevast in het bijzijn van andere ridders, en wanneer hij daadwerkelijk zelf als karakter op de voorgrond

treedt is dit als redder van Clarette tijdens de afwezigheid van Miraudijs zelf. Op basis van Waleweins beschrijving in de *RRmM* valt dan ook weinig te zeggen over de mogelijke intentie van de auteur om Miraudijs tegen Walewein af te zetten, en toch zeker niet dat deze beschrijving bewust negatief is in relatie tot Miraudijs.

Smiths analyse van intertekstuele verbanden tussen de *RRmM* en de *RvW* biedt meer mogelijkheden om de helden tegen elkaar af te zetten, maar ditmaal is het de vraag in hoeverre Besamusca het niet gewoon bij het juiste eind had door te beweren dat Miraudijs ‘zeker de evenknie’ van Walewein vormt, maar ook niet meer dan dat. Smith bespreekt uitgebreid twee intertekstuele verbanden tussen de romans, namelijk de confrontatie tussen de titelheld en een rode ridder en de zielenzorg die beide helden hun verslagen tegenstanders verlenen. In de *RvW* bevinden deze twee momenten zich naast elkaar: een rode ridder ontvoert een jonkvrouw en wordt tijdens een duel met Walewein dodelijk gewond, waarna diens rovende mederidders hun verslagen kameraad proberen te wreken. Walewein verslaat de roofridders, neemt vervolgens de biecht af van de stervende rode ridder en beschermt later die avond diens lichaam tegen demonen. In *RRmM* is deze passage opgesplitst in drie passages. Miraudijs verslaat de rode ridder zonder deze dodelijk te verwonden. De lekenbiecht wordt dan ook niet bij de rode ridder afgenomen, maar bij een stervende cipier die later in het verhaal voor komt in een bos. De drie roofridders komen pas later weer voor, ditmaal in de vorm van struikrovers. Voor alle passages meent Smith dat Miraudijs Waleweins handelen overschaduwet. Zo beweert Smith dat ‘recipiënten van de *RRmM* die bekend waren met de *RvW*, zullen hebben begrepen dat “de korte duur van het gevecht onderstreept dat de *RmM* [Miraudijs] (zelfs) Walewein in ridderlijke vaardigheden overtreft” (p. 11). Vanuit dezelfde tekstpassage zou men ook kunnen redeneren dat het gevecht dusdanig kort en gemakkelijk verliep dat de twee ridders überhaupt onvergelijkbaar zijn: Waleweins vijand was vele malen sterker dan die van Miraudijs, en dat Miraudijs die zwakkere ridder verslaat zegt nog niet dat hij ook Waleweins tegenstander zou hebben verslagen. Het feit dat de auteur van de

RRmM de rode ridder zoveel zwakker presenteert dan de rode ridder uit de *RvW* maakt het zelfs mijns inziens onwaarschijnlijker dat een overtreffende trap de intentie was (zou de rode ridder in de *RRmM* dan niet eerder even sterk of zelfs sterker zijn afgebeeld?).

Ook bij het afnemen van de lekenbiecht vindt er een andere wending plaats, wanneer Miraudijs erin slaagt de gewonde cipier met brood en wijn volledig te genezen van zijn wonden. In tegenstelling tot de rode ridder in de *RvW* gaat de cipier dus niet dood. Smith ziet hierin een bewijs dat Miraudijs zelfs op het gebied van medicijnen Walewein overtreft – iets waar hij binnen het Arturggenre juist om bekend staat. Ook dit is echter te gemakkelijk gedacht, wanneer gekeken wordt naar de verschillen tussen de slachtoffers. De cipier geeft aan in elkaar geslagen te zijn door drie ontsnapte gevangenen, maar wat voor wonden hij hierbij heeft opgelopen wordt nergens beschreven. Het lijkt er dan ook op dat hij überhaupt niet dodelijk verwond was. Hier tegenover staat de rode ridder uit de *RvW*, die door de ervaren ridder Walewein in zijn hoofd was gehakt met een magisch zwaard. Dat Walewein deze ridder uiteindelijk niet van de dood weet te redden zegt dan ook weinig over Waleweins geneeskundige kwaliteiten en veel meer over de ongelooflijke kracht van het magische zwaard. Ook hier lijkt de vergelijking tussen Walewein en Miraudijs, ditmaal als genezende redder, niet zonder problemen te zijn.

Tot slot meent Smith dat ook in het beschermen van het overleden lichaam van de verslagen ridder Miraudijs superieur is aan Walewein. Waar Walewein slechts één lichaam tegen demonen beschermt, bekommert Miraudijs zich over het lot van drie mannen. Ook nu weer zijn de verschillen tussen de twee romans niet eenduidig te interpreteren in het voordeel van een van de twee ridders. Smith legt vooral de nadruk op het feit dat Miraudijs zich er zelf toe zet zeven jaar lang voor ieder van de drie gestorven mannen een zielmis te laten lezen (p. 15). Hier staat tegenover hoe Walewein het lichaam van de rode ridder een hele nacht lang beschermt tegen duivels en demonen, een op het eerste gezicht meer heldhaftige onderneming. Smith benadrukt dat de belofte van Mi-

raudijs veel tijd en geld zou kosten, maar daar staat tegenover dat Walewein met zijn belofte dreigt zijn eigen leven te verliezen. Dat hieruit blijkt dat Miraudijs ‘keer op keer een betere redder is dan Walewein, óók in religieus opzicht’, acht ik niet bewezen. Al met al missen de vele conclusies die Smith trekt aan de hand van vaak ambigue tekstpassages en onduidelijke intertekstuele verwijzingen dan ook overtuigingskracht.

Veel minder omstreden is het tweede opstel van Smith, waarin hij tracht te achterhalen wie er achter de *ic* in de vertellerstekst schuilgaat, zowel in het enige fragment dat wij van de oorspronkelijke roman hebben (de zogenoemde ‘Vlaamse *RRmM*’) als in de bewerkte compilatie-*RRmM*. Deze bijdrage sluit aan bij eerder onderzoek naar de verhouding tussen de compiler van de *Lancelotcompilatie* en de vertelinstanties binnen de verschillende romans en vult in die hoedanigheid een leemte op. Een opvallende constatering die uit dit onderzoek volgt is dat de *ic* uit de *RRmM-frm* nooit samenvalt met de eerste persoon uit de verzen van de compilatie-*RRmM*, waaruit men kan opmaken dat de compiler van de *Lancelotcompilatie* de tekst niet zomaar heeft overgeschreven, maar deze zowel op inhoudelijk als structureel niveau opnieuw heeft vormgegeven. In een beknopt maar overtuigend betoog toont Smith aan dat achter de *ic* niet alleen de oorspronkelijke auteur van de roman schuilgaat, maar ook de compiler, die zich vooral toont in de overgangsformules tussen verschillende passages. Deze bevindingen sluiten aan bij het beeld van de compiler dat ook uit onderzoek naar andere toegevoegde romans in de *Lancelotcompilatie* naar voren komt. Bewijsplaatsen van vertellerscommentaar van de *ic* zijn tot slot samengevoegd in een bijlage.

Ondanks mijn eigen twijfels bij sommige conclusies van Smiths onderzoek, dient benadrukt te worden dat deze korte bundel een goede toevoeging vormt voor het onderzoek naar de *RRmM* en een waardevolle aanvulling is voor het onderzoek naar de compiler van de *Lancelotcompilatie*. In de laatste jaren hebben steeds meer onderzoekers zich gebogen over de werkzaamheden van de compiler en Smiths rol binnen het vergaren van kennis over deze figuur bin-

nen de *RRmM* is niet te onderschatten.⁸ In zijn proefschrift schreef Smith: ‘Het grote ‘pièce de résistance’ in de studie van de *RRmM* is de bewerking in de *Lancelotcompilatie*’.⁹ In de besproken bundel wordt dit kernpunt in kleine, maar belangrijke stappen onder de loep genomen. Het is te hopen dat Smith nog niet moe is geworden van zijn favoriete roman en ook in de toekomst verder zal toewerken naar antwoorden op de vele vragen rondom de totstandkoming van de *RRmM*.

Adres van de auteur: Pelikaanhof 11C, NL-2312 EA Leiden. j.f.hugens@uu.nl.

Post-factual politics in de elfde eeuw: Het gebruik van Romeinse legendes in de identiteitspolitiek van Angelsaksische koninginnen

TJAMKE SNIJDERS

Naar aanleiding van: Elizabeth M. Tyler, *England in Europe: English Royal Women and Literary Patronage, c. 1000-c. 1150*. Toronto etc.: University of Toronto Press, 2017. 436 p., ISBN 978-1-4426-4072-6, prijs: \$ 71,25 en beschikbaar via Open Access (<https://open.org/>).

Tyler begint haar boek met een eenvoudige vraag: waarom staan er zoveel erudiete citaten uit klassieke literatuur in elfde-eeuwse teksten die werden geschreven op vraag van de koninginnen aan het Anglo-Deens-Normandische hof? Om deze vraag te beantwoorden, onderneemt ze een uitgebreide literaire analyse van twee teksten: het *Encomium Emmae Reginae*, een geschiedenis van het Engelse hof die was geschreven op vraag van koningin Emma van Normandië (ca. 985-1052); en de *Vita Ædwardi regis*, een leven van Emma's zoon Edward de Belijder dat was geschreven op vraag van haar schoondochter, koningin Edith van Wessex (ca. 1025-1075).

Tyler beargumenteert dat Emma en Edith een sterke invloed hadden op de inhoud van het *Encomium* en de *Vita*, en dat zij de Romeinse legendes actief gebruikten als werktuigen om hun politieke invloed te vergroten. Daarbij ontwikkelden zij een patronagemodel dat in de loop van de elfde en twaalfde eeuw zou worden overgenomen door diverse Engelse en continentale koninginnen, en dat daardoor de richting van de Europese literatuur beïnvloedde.

Het eerste hoofdstuk ‘Vernacular Foundations’, geeft ‘a substantial revision of Anglo-Saxon literary history’ (p. 18) door te beargumenteren dat Romeinse mythen en legendes een substantieel deel uitmaakten van de Angelsaksische literatuur. In het doorlopen van een viertal belangrijke teksten (waaronder de Engelse vertaling van Boëthius’ *De consolatione philosophiae*) laat Tyler zien dat deze teksten een basale kennis veronderstelden over de Trojaanse Oorlog en soortgelijke hoogtepunten uit de klassieken. De Angelsaksen zagen analogieën tussen de klassieke legendes en

⁸ Zie naast het tweede opstel in deze bundel ook: Simon Smith, ‘Minder en meer. En ook anders? Over de versie van *Die Riddere metter Mouwen* in de *Lancelotcompilatie*’, in: *Nederlandse Letterkunde* 21 (2016), 185-208 en Simon Smith, ‘Was kopiïst “B” de samensteller van de *Lancelotcompilatie*? Over verstoord rijm en onjuiste hoofdstuktitels in *Die Riddere metter Mouwen*’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 132 (2016), 29-51.

⁹ Smith, *Der minnen cracht* (zie noot 1), p. 235.

hun eigen politieke spelletjes, en gebruikten de legendes in een poging om zichzelf te begrijpen en te legitimeren. Tyler vestigt daarbij de aandacht op de manier waarop de Angelsaksische auteurs omgingen met de scheidslijn tussen ‘geschiedenis’ en ‘fabel’. Zij deden de klassieke legenden vaak af als fabels, maar benadrukten tegelijkertijd dat fabels de waarheid kunnen overbrengen. Dit spanningsveld tussen feit en fictie, geschiedenis en fabel, zou in de elfde en twaalfde eeuw sterk aan belang winnen.

Het tweede hoofdstuk analyseert dit spanningsveld in detail. In de elfde en twaalfde eeuw zag men aan de ene kant van het spectrum de ‘geschiedenis’, waarin een auteur probeerde om een juiste voorstelling van de feiten te geven voor een publiek dat overtuigd was van zijn of haar oprechte bedoelingen. Aan de andere kant van het spectrum zag men de leugen, waarin een auteur een onjuiste voorstelling van de feiten gaf en daarmee een naïef publiek in de luren legde. Ergens tussen deze twee extremen in situeerde zich de fictie, waarin de auteur een verhaal vertelde dat feitelijk onjuist was, voor een publiek dat volledig op de hoogte was van deze onjuistheid. Tyler benadrukt dat het de medeplichtigheid van het publiek was, die de fictie behoedde voor het statuut van een leugen.

Het *Encomium Emmae Reginae* was bij uitstek een vorm van fictie. Niet alleen veroorloofde de auteur zich zeer veel poëtische vrijheden bij het schetsen van koningin Emma's leven, hij deed dat voor een publiek dat ooggetuige was geweest van de oorspronkelijke gebeurtenissen. Zo wist Emma's zoon Edward de Belijder bijvoorbeeld maar al te goed dat zijn vader de verslagen Ethelred II de Onberadene was, en niet (zoals het *Encomium* het voorstelt) de beroemde Deense koning Knoet. De auteur van het *Encomium* stak zijn creatieve omgang met de feiten niet onder stoelen of banken, maar expliciteerde dat hij een mengeling van geschiedenis en leugen hanteerde om zo Emma des te beter te kunnen prijzen. Op deze manier maakte hij het publiek medeplichtig, en veranderde hij de status van de leugens in zijn tekst tot elementen van een fictioneel verhaal dat een diepere waarheid uitdrukte.

In het derde hoofdstuk onderzoekt Tyler waarom Emma een Latijnse tekst als een goede

manier zag om haar kwetsbare positie te versterken. Ze wijst erop dat vrijwel iedere taal aan het Anglo-Deense hof (Deens, Engels, en Frans) was verbonden met de een of de andere politieke factie, terwijl Latijn een eerder neutrale taal was die door alle facties geaccepteerd werd. Tyler speculeert (maar kan op geen enkel moment bewijzen) dat Emma's vermoedelijke kennis van zowel Latijn als de verschillende volkstalen ervoor kan hebben gezorgd dat zij de rol kon spelen van interpretator en mediator van de Latijnse tekst voor verschillende volkstalige publieken. Tyler meent dat de Latijnse tekst op die manier bij kan hebben gedragen aan het politieke debat in elfde-eeuws Engeland.

Hoofdstukken vier en vijf bespreken de Vita Ædwardi. In deze vita worden proza en poëzie met elkaar afgewisseld, en Tyler bespreekt uitvoerig de vele klassieke referenties in alle gedichtjes in dit werk. Het doel van al die klassieke eruditie was om koningin Edith een referentiekader en een taal aan te reiken op basis van de Romeinse mythologie, die zij zou kunnen gebruiken om haar politieke positie te versterken. Tyler meent dat Edith zelf de vragende partij was voor al dit klassieke geweld. In haar ogen is Edith's volharding in het steunen van de auteur van de Vita, ook in een moeilijke periode, een indicatie dat '[she] saw literary culture as a productive way to intervene in the political arena and that she exerted considerable influence, direct and indirect, on the composition of the text' (p. 203). Hoewel Edith's volgehouden steun aan de auteur van de Vita zeker een vorm van betrokkenheid impliceert, volg ik Tyler niet zonder meer in haar conclusie dat Edith ook inhoudelijke invloed op de tekst moet hebben gehad, en de tekst bewust zag als een manier om te intervenieren in het politieke gebat: haar sturende invloed wordt onvoldoende hard gemaakt.

Hoofdstuk zes bespreekt de invloed die het patronagemodel van Emma en Edith had op de ontwikkelingen binnen de literaire cultuur van Engeland, Noord-Frankrijk, Vlaanderen, en Scandinavië. Een overzicht van de activiteiten van een hele reeks vrouwen laat zien dat ze allemaal het Latijn machtig waren, Romeinse legenden gebruikten als werktuigen om hun politieke ambities uit te drukken, zich bezig hielden met

een reflectie over de waarheidswaarde van klassieke verhalen, en internationaal georiënteerd waren. De poëten die voor hen werkten werden in de richting van een innovatief gebruik van de Latijnse verhalen geduwd om hun patronessen tevreden te stellen. Concreet gaat het daarbij om leden van de Godwine-clan: koningin Edith van Wessex, haar nicht Gunnhild (die zou trouwen met keizer Hendrik III), Gytha I Thorkeldóttir (Ediths Deense moeder, die na 1066 naar Saint-Omer was gevlucht), Gunhilda II van Wessex (Gytha's dochter, die met haar moeder mee naar Vlaanderen vluchtte en non werd in Brugge), en Gytha II van Wessex (de kleindochter van Gytha I, die eveneens naar Vlaanderen kwam). Ten tweede gaat het om de West-Saksische lijn, met Agatha (de echtgenote van koning Edward de Banneling) en Margaretha van Schotland (haar dochter en echtgenote van de Schotse koning Malcolm III). Ten derde gaat het om de Normandische vrouwen: Matilda van Vlaanderen en haar moeder Adela, haar dochters, en Adela van Normandië, de jongste dochter van Willem de Veroveraar.

Hoofdstuk zeven en de conclusie, ten slotte, gaan in op koningin Ediths transformatie tot koningin Matilde van Schotland, de vrouw van koning Hendrik I. In dit hoofdstuk laat Tyler zien hoe klassieke eruditie een bron van autoriteit was voor vrouwen in deze periode. Aangezien daadkracht bij koningen hoger gewaardeerd werd dan eruditie, konden hun echtgenotes de niche van de erudiete hoveling bezetten en zo macht voor zichzelf verwerven. De patronage van vrouwen werd op die manier een drijvende kracht achter de ontwikkeling van de Europese literatuur in de elfde en vroege twaalfde eeuw.

England in Europe is in zijn opzet een welkome aanvulling op de literaire geschiedenis van Engeland. Het bestaande werk over dit thema concentreert zich veelal op Englands vroegste geschiedenis (Beowulf, Oudengelse poëzie en Benedictijnse teksten), ofwel op de Latijnse en Franse handschriften aan het Anglo-Normandische hof. De tussenliggende periode, van de Deense koning Knoet (994/5-1035) tot de Normandische koning Hendrik I (c. 1068-1135) heeft nooit zoveel aandacht gekregen. Tyler laat overtuigend

zien dat juist deze periode gekenschetst werd door een rijke, levendige, en zich snel ontwikkelende literaire cultuur. Daarbij toont ze meteen aan hoe zinloos het is om literair Engeland als een eiland te analyseren, omdat de wereld van tekstuele productie en patronage per definitie Europees van aard was.

England in Europe is daarnaast ook een heel rijk boek, dat gelijktijdig ingaat op de complexe relatie tussen feit en fictie, het belang van vrouwen als patronessen, en het belang van Romeinse legenden voor de elfde-eeuwse Angelsaksische wereld. Tyler doet dat aan de hand van een overweldigende hoeveelheid teksten en (meestal anonieme) auteurs, die voor een niet-expert al na een paar hoofdstukken onherroepelijk door elkaar beginnen te lopen. Ook verdiept de auteur zich graag in interessante details en terzijdes. *England in Europe* is met andere woorden een schatkamer voor experts, waar je urenlang in kan grasduinen en op ideeën kan komen; maar voor een breder, niet-gespecialiseerd publiek is het geen gemakkelijke zit.

Inhoudelijk heeft het boek mij niet op alle punten overtuigd. Tyler krijgt geen vat op de relatie tussen de anonieme auteurs en hun patronessen Emma en Edith, waardoor het onzeker blijft hoeveel invloed deze vrouwen hadden op het schrijven van het *Encomium* en de *Vita Edwardi*. De conclusie dat de patronage van vrouwen een drijvende kracht was achter de ontwikkeling van de elfde-eeuwse Europese literatuur blijft daardoor in het ijl zweven.

Op andere plaatsen heb ik de twijfels van een historicus bij een argumentatie die in essentie literair van aard is. Een aardig voorbeeld is de gelijkens die Tyler ziet tussen Emma en Octavianus. Op pagina 84 stelt ze dat de auteur van het *Encomium* wil doen voor Emma wat Vergilius voor Octavianus deed, namelijk, haar tot het prijzenswaardige object van zijn tekst maken zonder haar al te expliciet in de tekst te noemen – een interessante invalshoek die ik volledig overtuigend acht. Op pagina 88 vat ze haar stelling samen als 'Octavian to whom Emma is explicitly paralleled'. Nog een pagina later gaat het over 'Octavian (and thus Emma)'. Op pagina 131 wordt dit: '[the author figures Emma] so prominently in the argument as Octavian, that is, as Caesar

Augustus, first of the Roman emperors. By portraying Emma as Octavian, the Encomiast brings her into the present and portrays her as a strong force in the contemporary Anglo-Danish political scene.' De laatste stap is dat Emma als interpretator en mediator van het *Encomium* dit beeld van zichzelf als een belangrijke politieke speler verspreidde aan het hof. Naar mijn aanvoelen is er echter een groot verschil tussen argumenteren dat de auteur van het *Encomium* voor Emma wil doen wat Vergilius voor Octavianus deed, en daaruit concluderen dat Emma wordt geportretteerd als (en daardoor wellicht ook optrad als) een sterke macht binnen de Anglo-Deense politiek. Tyler maakt hier een sprong van literaire analyse naar historische consequenties die mij wat te voortvarend lijkt.

Al bij al is *England in Europe* een aanrader voor specialisten op het gebied van Engelse geschiede-

nis en elfde-eeuwse literatuur. Het slaagt erin om aan te tonen dat de literaire productie in elfde-eeuws Engeland meer onderzoek verdient, dat er in deze periode enthousiast gebruik werd gemaakt van Romeinse legenden voor allerlei vormen van identiteitspolitiek, dat er belangrijke ontwikkelingen plaatsvonden in de definitie van 'fictie' als operationeel politiek concept, dat koninklijke vrouwen een belangrijke rol speelden als patronessen, en dat Engeland ook in de elfde eeuw geen eiland was – een reeks conclusies die verrassend actueel zijn in tijden van Brexit en *post-factual politics*.

Adres van de auteur: KU Leuven Bibliotheken, Bijzondere Collecties, Mgr. Ladeuzeplein 21, 3000 Leuven, België. tjamke.snijders@kuleuven.be.

Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden

Queeste is een internationaal en meertalig tijdschrift op het gebied van de middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden (tot 1600). Het wil recht doen aan de meertaligheid van deze regio door niet enkel aandacht te besteden aan Nederlandstalige literatuur, maar ook ruimte te bieden voor de bestudering van teksten in het Frans, Duits, Engels of Latijn. Ook teksten die niet tot de literaire canon worden gerekend, kunnen in het tijdschrift aan bod komen. De beoordeling van de inzendingen gebeurt via *double-blind peer review*.

Queeste. Journal of Medieval Literature in the Low Countries

Queeste is an international, multi-lingual, peer-reviewed journal in the area of medieval literature in the Low Countries (to 1600). The journal reflects the multi-lingual nature of this region by providing a forum for research results on literature in Dutch as well as in a variety of other languages, such as French, German, English and Latin. The journal's definition of 'literature' is inclusive rather than exclusive and studies on non-canonical texts are welcome.

Queeste. Revue de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas

Queeste est une revue internationale multilingue consacrée à l'étude de la littérature médiévale dans les anciens Pays-Bas (jusqu'en 1600). Pour refléter la situation multilingue de ces régions, *Queeste* accueille aussi bien les contributions qui étudient la littérature en langue néerlandaise que les études de la littérature française, allemande, anglaise ou latine. La revue réserve également une place à l'étude de textes qui n'appartiennent pas au canon de la littérature médiévale. Tout article est soumis à l'avis de lecteurs (*double-blind peer review*).

Queeste. Zeitschrift für die Literatur des Mittelalters in den Niederlanden

Queeste ist eine internationale und mehrsprachige Zeitschrift für den Bereich der niederländischen Literatur des Mittelalters (bis etwa 1600). Sie möchte der Mehrsprachigkeit dieses Gebietes gerecht werden, indem nicht nur die Erforschung niederländischsprachiger Werke berücksichtigt werden soll, sondern auch Studien zur französischen, deutschen, englischen oder lateinischen Literatur Platz geboten wird. Auch Texte, die nicht zum literarischen Kanon gezählt werden, können in der Zeitschrift beleuchtet werden. Die Beurteilung der eingesandten Beiträge geschieht durch einen *double-blind peer review*.

www.queeste.verloren.nl

Inhoud/Contents

JOOST ROBBE	Meer dan louter toeval? <i>Enkele opvallende overeenstemmingen tussen Dirck van Delfts Tafel vanden kersten ghelove, het Speculum artis bene moriendi en de Bilder-ars</i>	101
RENÉE GABRIËL	'Doctrina dats leringhe' <i>Publiek en gebruik van de Dietsche doctrinale</i>	117
Naar aanleiding van .../Apropos of ...		
LISA DEMETS	'Dattet gheen vrouwe werc en es' <i>Christine de Pizan in Bruges. Le Livre de la Cité des Dames as Het Bouc van de Stede der Vrouwen</i> S.S.H. LIE, M. MEUWESE, M. AUSSEMS AND H. JOLDERSMA	157
JELMAR HUGEN	Een weerwoord voor Walewein <i>Miraudijs, Walewein & 'ic'. Twee opstellen over Die Riddere metter mouwen</i> S. SMITH	159
TJAMKE SNIJDERS	Post-factual politics in de elfde eeuw <i>England in Europe: English Royal Women and Literary Patronage, c. 1000-c. 1150</i> ELIZABETH M. TYLER	163